

Η Μεσαιωνική Λογοτεχνία

Η Ευρώπη και η “Γερμανία” κατά το μεσαίωνα – ένα σκίτσο

Ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις εννοιολογικού, ιστορικού, γεωγραφικού και πολιτικού περιεχομένου είναι απαραίτητες, για να μη δημιουργηθεί η εντύπωση ότι με την ιστορία της γερμανικής λογοτεχνίας αρχίζει γενικά η παγκόσμια ιστορία ή –ακόμη λιγότερο– ότι θα έπρεπε να ταυτίσει κανείς τη μία με την άλλη. Η παγκόσμια ιστορία υπάρχει και δρα προπολλού, μαρτυρείται ήδη αιώνες πριν στα πολιτιστικά σχήματα της Μεσοποταμίας, της Αιγύπτου, των Αζτέκων, των Ινδιάνων, των λαών της Ανατολής και της Αφρικής, των Ελλήνων, των Ρωμαίων και πολλών άλλων ακόμη. Κοινό σημείο τους: έχουν απολέσει την αρχική τους σημασία και είναι πα αντικείμενο της μυθικής και ιστορικής μνήμης. Τις κεντρικές ευρωπαϊκές χώρες κατείχαν τελευταίοι οι Ρωμαίοι που κατέλιπαν ως σήμερα ορατές μαρτυρίες της παρουσίας τους. Αργότερα, –το “μεσαίωνα”, για τον οποίο πρόκειται εδώ– οι μωαμεθανοί Άραβες καταλαμβάνουν τη Βόρεια Αφρική και τη μισή Ισπανία φέρνοντας μαζί όχι μόνο τον πλούσιο πολιτισμό τους, τη θρησκεία, την αρχιτεκτονική, τη μουσική, τη λογοτεχνία τους, αλλά και ποικίλες επιστημονικές γνώσεις, οι οποίες μέσω των λατινικών μεταφράσεων του Τολέδου ή της Σαλαμάνκας μεταλαμπαδεύονται σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες που διψούν για μάθηση. Στη συνέχεια μεταφράζονται στις εθνικές γλώσσες, καθώς επίσης και στη φραγκονική, την αλαμανική και βαυαρική διάλεκτο και διαδίδονται μέσω χειρογράφων. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι η “Γερμανία” –χαρακτηρισμός της αρχαίας ρωμαϊκής επαρχίας– είναι στην αρχή του μεσαίωνα, συγκριτικά, πολύ καθυστερημένη και βρίσκεται στο επίπεδο των παγανιστικών φύλων. Αυτή η Γερμανία, σύμφωνα με μια συντηρητική εκτίμηση, δεν έχει κάνει ακόμη την είσοδό της στη μελλοντική “Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία”. Το γεγονός αυτό λαμβάνει χώρα υπό τον Κάρολο το Μέγα (Καρλομάγνο) ως καθοριστικό πολιτικό και πολιτιστικό φαινόμενο μεγάλης εμβέλειας. Το νέο κράτος αυτοκαθορίζεται ως διάδοχος της αρχαίας “Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας” και επικρατεί –σε αντιπαράθεση με την ανατολική ρωμαϊκή, τη “Βυζαντινή Αυτοκρατορία”, και μετά από πολυάριθμες αντιπαράθεσεις με τις διάφορες εκκλησιαστικές και τοπικές κοσμικές εξουσίες κατά τη διάρκεια του 15^{ου} και 16^{ου} αι.– ως αυτοκρατορικός θεσμός που αφορά το γερμανικό λαό. Ένας θεσμός ο οποίος, με την ονομασία “Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους”, καταλύθηκε τελικά το 1806 κατά τη διάρκεια του αγώνα εναντίον του Γάλλου αυτοκράτορα Ναπολέοντα, του αυτοαποκαλούμενου ανανεωτή της Ευρώπης.

Οι πρώτοι Ευρωπαίοι –οι Ολλανδοί– ανθρωπιστές του 14^{ου} και 15^{ου} αι. διαχωρίζουν εννοιολογικά την αρχαιότητα από το μεσαίωνα και τη δική τους

Η έννοια “Ευρώπη”

Οι προσωποποιήσεις των τεσσάρων επαρχιών της Αυτοκρατορίας, Σκλαβηνία, Γερμανία, Γαλλία και Ρώμη ανυπόδυτες και ταπεινές πλησιάζουν τον ένθρονο αυτοκράτορα, Ράιχενάου, περ. 1000

σύγχρονη εποχή σε σχέση με τη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία και τη γλώσσα. Όσον αφορά την παγκόσμια ιστορία, παραμένει η παραδοσιακή διάκριση σε παγανιστική-ιουδαϊκή αρχαιότητα και σε νεότερο, ανοιχτό χριστιανικό ορίζοντα σωτηρίας. Η ισορροπία αυτή αλλάζει, όταν προβάλλουν ελληνορθόδοξες και μωαμεθανικές τάσεις, η οθωμανική και η ρωσική αυτοκρατορία, και απειλούν να παραγκωνίσουν τη ρωμαιοκαθολικά καθορισμένη έννοια της χριστιανικής Δύσης του μεσαίωνα, και κατά συνέπεια, και της πρώιμης νεότερης εποχής. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο καθολικός αρχιεπίσκοπος του Κάντερμπερι Άνσελμος με το προσωπικό του οντολογικό περί Θεού επιχείρημα αποδεικνύει ότι κανείς δεν μπορεί να διανοηθεί κάτι υψηλότερο από το Θεό –το δικό του Θεό– (aliquid quo nihil maius cogitari possit), άρα ο Θεός υπάρχει και συνεπώς η Καθολική Εκκλησία αποτελεί, κατά τη γνώμη του, το νόμιμο κηδεμόνα ολόκληρης της ανθρωπότητας σε όλες τις ανθρώπινες υποθέσεις. Η αξίωση αυτή αποτελεί έκφραση ενός πνευματικού αγώνα εξουσίας, τον οποίο πρέπει να τοποθετήσουμε ισότιμα δίπλα στον εδαφικό και πολιτικό επεκτατισμό της Καθολικής Εκκλησίας. Σύμφωνα μ' αυτά, δεν είναι δυνατόν να διαταραχθεί ούτε στο ελάχιστο το εγγυημένο καθεστώς της λύτρωσης

του ανθρώπινου γένους από την προπατορική αμαρτία και την είσοδο της ανθρωπότητας στη μελλοντική βασιλεία των ουρανών, πράγμα που αποτελεί μόνο ζήτημα χρόνου και απεριόριστης πίστης στην παντοδυναμία της Καθολικής Εκκλησίας.

Όσον αφορά το χώρο, ο μεσαίωνας εδράζεται μόνον εν μέρει στο θέατρο δράσης της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας. Γεωγραφικά πρόκειται για τα βασίλεια της Αγγλίας, Ιρλανδίας, Σκωτίας, Ουαλίας, Γαλλίας, Καστίλης, Πορτογαλίας, Αραγονίας, Πολωνίας, Ουγγαρίας, τη Ρωμαϊκή (φραγκική) Αυτοκρατορία με τις γερμανικές χώρες στο κέντρο της, τα ρωσικά πριγκιπάτα, την αυτοκρατορία των μωαμεθανών Αλμοραβιδών (που φτάνει μέχρι την Ισπανία), την αυτοκρατορία των Φατιμιδών (στη βόρεια Αφρική), και τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (ή κατά τους Άραβες αυτοκρατορία των Ρουμ)¹. Ενώ ο Βορράς και η Δύση παραμένουν προσβάσιμοι, η Μεσόγειος θάλασσα αποτελεί στα νότια το σύνορο απέναντι στους Άραβες που είχαν εισβάλει στην Ισπανία. Το πολιτικό σχήμα του μεσαίωνα προσδιορίζεται ως δυναστική φεουδαρχία.

Στα χρονικά του όρια ο μεσαίωνας, ξεκινώντας από τη στροφή του Κωνσταντίνου προς το Βυζάντιο το 313, προχωρεί προς την εποχή της μετανάστευσης των λαών, προς τις προσπάθειες εκχριστιανισμού, τα εντυπωσιακά εκκλησιαστικά και λαϊκά κτίρια του ρομανικού και γοθτικού ρυθμού· ορίζεται ακόμη από τη γένεση του αστικού πληθυσμού που οργανώνεται σε επαγγελματικές συντεχνίες, αναγνωρίζεται μέχρι σήμερα στην πολεοδομία και προχωρεί χρονικά ανάμεσα σε δύο εξωτερικές ιστορικές ημερομηνίες, την ανακάλυψη της Αμερικής το 1492 και την ανάρτηση των “θέσεων” του Λούθηρου το 1517. Ωστόσο, δυνατές είναι και άλλες προσεγγίσεις. Παλαιότερες χρονολογίες για το τέλος του μεσαίωνα περίπου στο 1400, στηρίζονται σε άλλα στοιχεία: όσον αφορά την πολιτική, στην πρώιμη “μοντέρνα” και ευημερούσα, την κοσμική και εμπορική Δημοκρατία της Βενετίας ως εκκίνηση της πρώιμης νεότερης εποχής· όσον αφορά την ιστορία των ιδεών, στην παλλαϊκή επίδραση ευλαβείας του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης (απελευθέρωση της πίστης ψυχής από τα δεσμά της Καθολικής Εκκλησίας, στροφή σε μια φυσική σχέση μεταξύ ανθρώπου, Θεού και φύσης που απηχεί περισσότερο νεότερες εποχές)· όσον αφορά την ιστορία της λογοτεχνίας, οι προσεγγίσεις αυτές στηρίζονται στο δαφνοστεφανωμένο (poeta laureatus) πρίγκιπα των ποιητών, το Φραγκίσκο Πετράρχη (που ανέβηκε στο όρος Βαντού στις 26 Απριλίου 1336 διαδηλώνοντας έτσι την απελευθέρωσή του από την αυλική ετικέτα και καθιερώνοντας την ημερομηνία αυτή ως εκδήλωση μιας νεότερης υποκειμενικότητας στην αρχόμενη ιταλική Αναγέννηση)· όσον αφορά την ιστορία του θεάτρου, στηρίζονται στην αφύπνιση της νεότερης συνείδησης (Άμλετ) μέσα στο δραματικό έργο του Σέξπιρ που εκφράζει μιαν αβέβαιη μετακίνηση από τα φεουδαρχικά μοντέλα· όσον αφορά την ιστορία της τέχνης, στηρίζονται στην ερμηνεία του ζωγράφου Τζιότο ντι Μποντόνε και την αρχιτεκτονική του Καστέλ ντελ Μόντε.

Η Ευρώπη ως χώρος

Η Ευρώπη κατά το μεσαίωνα – χρόνος

1. Στην παράγραφο αυτή πρόκειται για ένα εξαιρετικά συντομευμένο συμπίλημα ιστορικών τόπων, και στην επόμενη, ιστορικών εποχών.

*Εμπειρίες συνόρων,
εμπειρίες του Ξένου*

Σε αυτήν την Ευρώπη των ελεύθερων μετακινήσεων δεν υπήρχαν συνοριακές εμπειρίες με τη νεότερη έννοια. Αισθητά όρια –αντίληψη του ξένου, νέου, ασυνήθιστου πάνω σε βασικά ζητήματα– δημιουργήθηκαν στο εσωτερικό των χωρών και αποτελούνταν από τις συνήθειες ζωής και γλώσσας, την καθημερινότητα, τις διατροφικές συνήθειες, τις μυρωδιές τροφίμων και προμηθειών σε πολύτιμα καπνιστά, σε τεύτλα, λαχανικά και βότανα, από τις προσφορές τροφίμων ανάλογα με την εποχή και το χριστιανικό ημερολόγιο. Αισθητά όρια αποτελούσαν οι υδάτινες και εδαφικές επικοινωνιακές αρτηρίες (εμπορικοί δρόμοι, διαδρομές των προσκυνητών), οι πόλεις και οι δρόμοι, η ζωντάνια στις πλατείες και τα οικήματα, οι συνηθισμένοι ζητιάνοι, οι παραλυτικοί, ανάπηροι, ανίατοι, οι πάσχοντες από εξανθηματικό τύφο, ψώρα, ελεφαντίαση, παραμορφωτική αρθρίτιδα και χολέρα, αρρώστιες που δεν τις έκρυβαν, που ανήκαν στην οδυνηρή καθημερινότητα. Όρια έθεται ακόμη η αμφίεση, η μόδα, η καθημερινή αγορά με τους θορύβους της, η προσωπική, ζωηρή επικοινωνία των ανθρώπων, μια αστείρευτη πηγή αστείων, ανεκδότων, αφηγήσεων. Το μεσαίωνα, όποιος μιλούσε προβιγκιανά, αραγονικά, φραγκονικά του Ρήνου, βαυαρζίκια ή κατωγερμανικά, εξωτερικευόταν σε τοπικό ιδίωμα, μιλούσε “ξενικά” και τον καταλάβαιναν με δυσκολία. Όποιος μετακινούνταν από τον αλαμανικό γλωσσικό χώρο στον Κάτω Ρήνο ή τη Βαυαρία, δημιουργούσε με τη διάλεκτό του, τη “γλώσσα” του, ένα παραξένισμα, το οποίο, παρ’ όλη την ισοπέδωση των διαλέκτων στη γραπτή γλώσσα, διαρκεί μέχρι σήμερα. Μια νεότερη, αφομοιωτική γραπτή γερμανική γλώσσα ως κοινή καθημερινή, δεν υπήρχε ως βασικό επικοινωνιακό μέσο μέχρι το 16^ο αι., παρά την παρουσία της φραγκο-αλαμανικής, η οποία αυτοπροωθούνταν προσεκτικά, ήδη από το 1170, ως λογοτεχνική γλώσσα. Ωστόσο αυτή η μεικτή διάλεκτος δεν έγινε αντιπροσωπευτική ή κανονιστική. Η διεθνής γλώσσα που ήταν κατανοητή σε ολόκληρη την Ευρώπη, ήταν τα μεσαιωνικά λατινικά. Ποιος όμως, εκτός από την ολιγάριθμη τάξη των αστών και των λογίων κληρικών, οι οποίοι είχαν το προνόμιο να μπορούν να διαβάζουν και να γράφουν, ήξερε αυτή τη γλώσσα; Ούτε καν οι ανώτεροι πολιτικοί και διοικητικοί υπάλληλοι, τους οποίους πρέπει να τοποθετήσουμε ανάμεσα στους αναλφάβητους. Όποιος, λοιπόν, ασχολείται με τη μελέτη του μεσαίωνα, πρέπει να προσέξει ιδιαίτερα τους τοπικισμούς όλων των αποχρώσεων πέραν των θρησκευτικών και πολιτικών σχηματισμών που υπερέβαιναν τα γεωγραφικά σύνορα.

Ωστόσο αυτό δεν αρκεί. Αντίληψη ορίων, εμπειρίες της ετερότητας, του ξένου μάς οδηγούν και προς τον εβραϊκό πληθυσμό που ζούσε σε ολόκληρη τη μεσαιωνική Ευρώπη σε πολυάριθμα γκέτο και η ζωή του, όσο αφορούσε το εμπόριο, τη λατρεία και τη θρησκεία του, αναπτύχθηκε στο Τολέδο, στη Ρώμη και την Κολωνία περισσότερο με την ανοχή παρά με την εκτίμηση των χριστιανών, μάλιστα αισθητώς περιθωριοποιημένα και συχνά μέσα σε κινδύνους. (Πβ. τον “τοιφούτη Οβριό” και τη μοίρα του στον Σέξπιρ, *Ο έμπορος της Βενετίας*). Παλαιότερες παρουσιάσεις παρωχημένων ιστορικών εποχών, όπως του Φραντς Ντέλιτς, *Ιστορία της εβραϊκής ποίησης* (1836) και του Άμπραχαμ Μπερλίνερ, *Η ψυχική ζωή των Γερμανοεβραίων κατά το μεσαίωνα* (1871), καταδεικνύουν το υψηλό επίπεδο των λογίων ραβίνων από λογοτεχνι-

*Ιουδαϊκή μνήμη,
ιουδαϊκές συμφορές*

κή και κοινωνική άποψη. Ο Φραντς Ντέλιτς χαρακτήριζε τους δύο αιώνες μεταξύ του 940 και του 1140 χρυσό και αργυρό αιώνα της εβραϊκής ποίησης. Αδιαφιλονίκητα μεγάλος είναι επίσης ο ρόλος που έπαιξαν οι Εβραίοι του μεσαίωνα σε ολόκληρη την Ευρώπη κατά την ισλαμική διαμεσολάβηση του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού προς τη χριστιανική Δύση (Μόριτς Στάινονάντερ, *Οι εβραϊκές μεταφράσεις του μεσαίωνα και οι Εβραίοι ως διερμηνείς*, 1893). Ωστόσο, παρά την αισθητή αύξηση των ιουδαϊκών σπουδών τα τελευταία χρόνια, είναι σαφές ένα έλλειμμα στη σύγχρονη σχετική επιστήμη.

Ο Κάρολος ο Μέγας² είναι ο πρώτος μεσαιωνικός αυτοκράτορας που το έτος 800 στέφθηκε στη Ρώμη από τον Πάπα αυτοκράτορας της “Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας”. Ο Καρλομάγνος αποτελεί την κατεξοχήν απαστράπτουσα μορφή πολιτικής εξουσίας στην εποχή του. Μετά από μακροχρόνιες πολεμικές επιχειρήσεις –μεταξύ άλλων εναντίον της ισλαμικής Ισπανίας (αγώνας υποχώρησης εναντίον των Βάσκων στο Ρονσεβάλ, πβ. το *Έπος του Ρολάνδου*)– κυριάρχησε στους Σάξονες, τους Βαυαρούς, τους Αβάρους και τους υπέταξε στη φραγκική επικράτεια. Αυτό συνεπαγόταν τεράστια εδαφική επέκταση στα νότια, νοτιοδυτικά και ανατολικά της Ευρώπης, με την οποία ο Κάρολος καθιέρωνε το κράτος του ως ένα πανίσχυρο κέντρο, δίπλα στο Χαλιφάτο της Βαγδάτης και το Βυζάντιο (πβ. την επονομασία “πατέρας της Ευρώπης”, η ιδεολογία της οποίας αντικατοπτρίζεται μέχρι σήμερα στην απονομή του Βραβείου Καρλομάγνου στο Άαχεν). Το όραμα μιας ενωμένης χριστιανικής Ευρώπης φάνηκε εξωτερικά να παίρνει σάρκα και οστά στο βασίλειο των Φράγκων του Καρόλου, αλλά και προς το εσωτερικό με την ενίσχυση της κρατικής αριστοκρατίας, την ενίσχυση της κεντρικής νομοθετικής εξουσίας, την οποία επέβλεπαν βασιλικοί υπάλληλοι –αυτοκρατορικοί απεσταλμένοι– εξουσιοδοτημένοι με τις απαραίτητες αρμοδιότητες, ακόμη και με την αύξηση των πολυάριθμων δωρεών και προνομίων προς την Καθολική Εκκλησία, η οποία θεωρούνταν εσωτερικός παράγοντας δημιουργίας τάξης· όλα αυτά λειτουργούσαν παράλληλα με μια εκτενή μορφωτική αναγέννηση, τους σκοπούς της οποίας κατήλυε ο αυτοκράτορας μέσω της αυλικής σχολής, όπου είχε συγκεντρώσει περίφημους λογίους, όπως τον Αλκουίνο. Η τέχνη και η λογοτεχνία προωθήθηκαν με νέους τρόπους, ενώ με τη χριστιανική ευλάβεια και λογιότητα των κληρικών αναπτύχθηκε μια –για τα σημερινά δεδομένα– ασυνήθιστη ιστοριογραφία μέσα από το πνεύμα της χριστιανικής εσχατολογικής προσδοκίας και της λύτρωσης από την κοιλάδα των δακρύων.

Καρλομάγνος

2. Η Καρλομάγνος (γαλλ. Charlemagne) 747-814, υπήρξε από το 768 βασιλιάς των Φράγκων, από το 774 βασιλιάς των Λογγοβάρδων και από το 800 αυτοκράτορας ολόκληρου σχεδόν του δυτικού κόσμου. Θεωρώντας τον εαυτό του κληρονόμο του δυτ. Ρωμαϊκού κράτους επεξήγησε ατελέσφορα την αναγνώρισή του από το Βυζάντιο. Δεν τελεοφόρησε ούτε ο αρραβώνας της κόρης του Ερυθρώς με τον Κωνσταντίνο, γιο της Ειρήνης της Αθηναίας. (Άμαντος, τ. Α', 361, βλ. και 369-380). Το τεράστιο κράτος που δημιούργησε το μοίρασε στους γιους και εγγονούς του, έτσι γεννήθηκε στα δυτικά η Φραγκία (Francia, France), στη μέση η Λοθαριγγία, και στα ανατολικά του Ρήνου η Γερμανία. Συμπληρωματικά βλ. παρακάτω και το κεφ. «Από την καρολίγγεια μεταρρίθμιση στους Στάουφερ».

Η κρατική πολιτική των Στάουφερ

Όλα αυτά ισχύουν όχι μόνο για το φραγκικό, αλλά και για το γερμανικό μέρος του κράτους, τα οποία ο Κάρολος ο Μέγας κυβερνούσε ως αυτοκράτορας και των δύο.

Το αρχικά σουηβικό δουκάτο με πνευματικό κέντρο το μοναστήρι Λορχ εξελίχθηκε με πολύπλοκο τρόπο από τον 9^ο αι. και μετά, μέσω συνοικεισίων και κληρονομιών, μέχρι το βασιλικό αξίωμα (πβ. το βασιλιά Φίλιππο της Σουηβίας) και επεκτάθηκε όχι μόνο στη φραγκική Βουργουνδία, αλλά –σύμφωνα με μια υπερτοπικιστική προσδοκία της χριστιανικής λύτρωσης– και στη νότια Ιταλία (Σικελία, αργότερα και Σαρδηνία). Αλλαγές συνδέονται και με το αυτοκρατορικό αξίωμα του Φρειδερίκου Α΄ Βαρβαρόσα, ο οποίος στέφθηκε το 1220: εν μέρει με συνοικέσια, εν μέρει με το θάνατο των γιων και των θυγατέρων του κατέληξε αδιαφιλονίκητος κληρονόμος ασύνδετων μεταξύ τους εδαφών και του βασιλείου των δύο Σικελιών. Αξιοσημείωτος είναι ένας μύθος που δημιουργήθηκε όσο ζούσε ακόμη, με μιαν ερμηνεία του σύγχρονου του ιστορικού Γοδεφρείδου από το Βιτέρμπο, που σήμερα ηχεί φανταστική: ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσας είναι δήθεν ο τελευταίος κρίκος μακράς αυτοκρατορικής αλυσίδας που προέρχεται από την αρχαία Σπάρτη και μαζί του επίκειται το άμεσο τέλος του κόσμου, όπως περιγράφεται στην *Αποκάλυψη* του Ιωάννη 20, 1-7. Μόλις στη νεότερη εποχή επισημάνθηκε ότι η αρχαία κληρονομιά της Τροίας και του μεσαίωνα υπεισιήλθε στις αυτοκρατορικές γενεαλογίες. Ο φυγάδας “βασιλιάς” Αινείας, μετά την καταστροφή της Τροίας από τους “Σπαρτιάτες” –κατά την *Αινειάδα* του Ρωμαίου ποιητή Βιργίλιου– υπήρξε όχι μόνο ο ιδρυτής της δυναστείας της Ρώμης, και κατ’ αυτόν τον τρόπο η αρχαία και μυθική απαρχή των αυτοκρατορικών γενεαλογιών του Ρωμαϊκού κράτους, αλλά έφτανε μέχρι τη στρατηγική νομιμοποίησης των μεσαιωνικών αυτοκρατοριών. Ένας τέτοιος αυτοκράτορας καταγόταν, λοιπόν, σε ευθεία γραμμή από τον Αινεία, αυτό ίσχυε για τους Φράγκους, τους Βρετανούς τους Αψβούργους, τους Στάουφερ κ.τ.λ. Άλλωστε η *Αινειάδα* του Βιργίλιου (ο οποίος, όπως και ο Οβίδιος και ο Στάτιος ανήκε στον κανόνα και έτσι ήταν γνωστότατος σχολικός συγγραφέας) θεωρούνταν μαζί με τη Βίβλο το σπουδαιότερο ψευδοϊστορικό κείμενο για το μεσαιωνικό αυτοπροσδιορισμό, μεταφράστηκε και διαδόθηκε παντού. Ο Φρειδερίκος Β΄ των Στάουφερ ήταν πάντως –παρ’ όλους τους σύγχρονους του εξορκισμούς που προέρχονταν από τη θεολογική αντίληψη της Καθολικής Εκκλησίας για τη συντέλεια του κόσμου– δραστήριος υποστηρικτής της ενότητας του κράτους και μιας συμβιβαστικής προσέγγισης της κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας, υπολογίζοντας διαρκώς τη δυναμική της σύγκρουσής τους.

Μια ρομαντική επανανακάλυψη

Τι ξέρουμε για τις αρχές;

Η γερμανική λογοτεχνία του μεσαίωνα δεν απλώνεται μπροστά μας τόσο εποπτικά, όσο αυτό είναι δυνατόν ή ισχύει για τις νεότερες εποχές. Θα πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι από τις αρχαιότερες μαρτυρίες της, από τα μέσα του 8^{ου} αι. μέχρι το τέλος της το 15^ο αι., περιλαμβάνει μια περίοδο οχτώ αιώνων, χρονικό διάστημα δηλαδή μεγαλύτερο από όσο καλύπτεται από τον

Εξύμνηση του γερμανικού παρελθόντος: Ο Ερρίκος (Χάινριχ) ο Λέων υπερασπίζεται τον Βαρβαρόσα εναντίον των επαναστατημένων Ρωμαίων (πίνακας των Φ. και Ι. Ρίπενχάουζεν, 1825).

πρώιμο Ουμανισμό μέχρι και τον τελευταίο μοντερνισμό. Η παράδοση των χειρογράφων μοιάζει καταρχάς σποραδική και τυχαία. Ένας υπολογισμός του αριθμού των λογοτεχνικών έργων που χάθηκαν για πάντα από την ιστορική θεώρηση σε σύγκριση με τα διασωθέντα είναι αδύνατος. Σε αντίθεση με τη γερμανική λογοτεχνία μετά το 15^ο αι., της οποίας τον αριθμό έργων και τους συσχετισμούς γνωρίζουμε καλά χάρη στον πολλαπλασιασμό των εκδόσεων που προϋπέθεταν περισσότερες δυνατότητες σωτηρίας – κάτι που ισχύει βεβαίως και για τις άλλες εθνικές λογοτεχνίες –, η πρώιμη λογοτεχνία διαδίδεται κυρίως προφορικά, και ήταν εκτεθειμένη στο ερασιτεχνικό ενδιαφέρον των μεταγενέστερων γενεών ακόμη και μετά την καταγραφή της. Η συνειδητή συλλογή και αυθεντική αρχειοθέτηση της προφορικής παράδοσης δε συνηθίζονταν. Πολύ περισσότερο από ό,τι για άλλες εποχές, σχετικά με τη μεσαιωνική λογοτεχνία, είμαστε εξαρτημένοι από περισσότερο ή λιγότερο πνευματώδεις ανασυνθέσεις των υποθετικών λογοτεχνικών σχέσεων. Η λογοτεχνία αυτή, που πρέπει να ανασυσταθεί για αιώνες ολόκληρους, δημιουργεί την εντύπωση ότι κινήθηκε σποραδικά και εξελίχθηκε σταδιακά. Η αιτία αυτής της εντύπωσης προέρχεται από το γραπτό πολιτισμό, σύμφωνα με τον οποίο ταυτίζουμε τη λογοτεχνία με τη γραπτή ή τυπωμένη καταγραφή της ως χειρόγραφου, κώδικα ή βιβλίου. Για τη μορφή και λειτουργία της προφορικά παραδεδωμένης λαϊκής λογοτεχνίας στην προϊστορία και την πρώιμη ιστορική περίοδο σχεδόν όλων των λαών δεν είναι ρεαλιστικό να αναμένουμε σχετικά πλήρεις και ολοκληρωμένες πληροφορίες.

Σημαντικός λόγος, η αιτία για την οποία κινούμαστε σε ασταθές έδαφος στις εκτιμήσεις μας για τη μεσαιωνική λογοτεχνία, ιδιαίτερα την παγανιστική, τη σπανίως καταγεγραμμένη στην πρώιμη εποχή, είναι οι ελλείψεις γνώσεις μας των συμβάντων. Για την αντίληψή μας του μεσαίωνα και της λογοτεχνίας του – μετά τις φιλολογικές απόπειρες του Ανθρωπισμού, τις εκδοτικές προσπάθειες των Μπόντμερ και Μπράιτινγκερ σχετικά με το χειρόγραφο τρα-

Παγκόσμια ιστορία ως γεγονός λύτρωσης;

γυδιών της Χαϊδελβέργης και του Έπους των Νίμπελούνγκεν στα μέσα του 18^{ου} αι. – αποφασιστική είναι η επανανακάλυψη της μεσαιωνικής λογοτεχνίας από το γερμανικό ρομαντισμό. Ωστόσο, παρ' όλη την πιθανή φιλολογική σοβαρότητα της εποχής, φορτίστηκε υπερβολικά και ουτοπικά ως προς τη σημασία της, πράγμα ορατό στο καλλιτεχνικό πρόγραμμα του ρομαντισμού γύρω στα 1800 με την πόλωση μιας δήθεν κλασικά ολοκληρωμένης μορφής, εκπροσωπούμενης από την παγανιστική/ιουδαϊκή αρχαιότητα, και μιας δήθεν εν διαρκεία εξελίξης η οποία, κατά τη γνώμη των ρομαντικών, έπρεπε να τοποθετηθεί στο χριστιανικό μεσαίωνα, τον προσανατολισμένο στο σωτηριολογικό δόγμα. Αυτή η επανανακάλυψη συνέβη, όταν κατά τη διάρκεια της κριτικής του ορθολογιστικού Διαφωτισμού δημιουργήθηκε μια ανακλαστική αντίληψη της ιστορίας, η οποία δεν ασχολούνταν μόνο με τα γεγονότα, αλλά και με την προοδευτική ή οπισθοδρομική ιστορική ερμηνεία τους. Πιθανόν να συνέβαλε σ' αυτό η απομυθοποίηση εξαιτίας των συμφορών που ενέσκηψαν κατά τους Ναπολεόντειους Πολέμους. Πέρα από την παραδοσιακή χριστιανική τελεολογία της ιστορίας, η οποία κατανοούσε την παγκόσμια ιστορία ως γεγονός λύτρωσης και σωτηρίας, η ρομαντική εικόνα του μεσαίωνα έγινε αφετηρία μιας μαζικής κίνησης εθνικού και παιδαγωγικού περιεχομένου του 19^{ου} αι. Εδώ έβρισκε χωρίς κόπο θέση η αντιδραστική ανατίμηση του “δυτικού καθολικισμού”, και πράγματι η γενιά αυτών των ρομαντικών καλλιτεχνών και λογοτεχνών έχει να επιδείξει πολυάριθμους προσηλυτισμούς, ακριβώς εξαιτίας αυτής της ιστορικοφιλοσοφικής αντίληψης. Ο Νοβάλις στο μυθιστόρημά του *Χάινριχ φον Όφτερντίνγκεν* (1802) έφτασε στο σημείο να επιτιμήσει τον προτεσταντισμό για στασιαστικές τάσεις και να ανατρέξει στους αγώνες της “παλαιάς” και “νέας” πίστης, που έλαβαν χώρα κατά τις αντιπαραθέσεις της Μεταρρύθμισης του Λούθηρου το 1517.

Η ρομαντική έννοια του “μεσαίωνα”

Ο ρομαντικός όρος “μεσαίωνας” είναι σήμερα φιλολογικά και ιστορικά ασαφής. Περιελάμβανε την πρώιμη ιστορική εποχή ως τον Άλμπρεχτ Ντίρερ, ενώ μοντέρνα/νεότερη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μόνο η εποχή διαμόρφωσης της νεότερης υποκειμενικότητας. Οι ρομαντικοί, και ιδίως ο Λούντβιχ Τικ, ο Χάινριχ Βάκενρόντερ, οι αδελφοί Σλέγκελ και ο Νοβάλις έβλεπαν στο μεσαίωνα μιαν εποχή συμφιλιωμένη με το δόγμα της σωτηρίας, εποχή που –χάρη στην ταξικά και ιεραρχικά σαφώς διαρθρωμένη δομή της κοινωνίας, χάρη στο προβάδιομα της χριστιανικής θρησκευτικότητας ως του κατεξοχήν μέσου επικοινωνίας στη σχέση Θεού-ανθρώπου-φύσης, και χάρη στις μάλλον σταθερές συνθήκες του κράτους των Στάουφερ τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό– προσέφερε ένα στιλπνό, ανιστορικό αντιείδωλο στις πρώτες αποστασιοποιητικές εμπειρίες από τον αγώνα εναντίον του Ναπολέοντα. Σε αυτές περιλαμβάνονταν, μεταξύ άλλων, η έλλειψη κοινωνικής ισχύος της τέχνης και της λογοτεχνίας, η οικονομική και κοινωνική ύφεση και η αποφασιστική κριτική του Διαφωτισμού, στοιχεία καθοριστικά για τις αρχές του 19^{ου} αι. Υπό την επήρεια αυτής της εντύπωσης διατυπώθηκε και η κρίση του Φρίντριχ Σλέγκελ: «Η επαναστατική επιθυμία να πραγματοποιηθεί η βασιλεία του Θεού αποτελεί το ελαστικό σημείο μιας προοδευτικής παιδείας και την αρχή της σύγχρονης ιστορίας». Παρόμοια γράφει ο Νοβάλις στο προγραμματικό βιβλίο του *Η χριστιανισμός ή άλλως Ευρώπη* (1799): «Ήταν ω-

ραίοι, λαμπροί καιροί, όταν η Ευρώπη ήταν χριστιανικός τόπος, όταν η χριστιανοσύνη κατοικούσε αυτό το ανθρωπιστικά διαμορφωμένο μέρος του κόσμου. Ένα μεγάλο κοινό συμφέρον ένωνε τις απομακρυσμένες επαρχίες αυτού του εκτεταμένου πνευματικού βασιλείου. Ένας ηγέτης, χωρίς μεγάλα κοσμικά πλούτη, συνάθροιζε και διηύθυνε τις σημαντικές πολιτικές δυνάμεις. Μια πολυάριθμη συντεχνία, στην οποία ο καθένας είχε πρόσβαση, βρισκόταν άμεσα υπό τις διαταγές του και εκτελώντας τες επεδίωκε να σταθεροποιήσει την αγαθοεργή εξουσία του· κάθε μέλος αυτής της κοινωνίας απολάμβανε τιμές από όλους τους άλλους και όταν οι απλοί άνθρωποι αναζητούσαν κοντά σ' αυτόν τον ηγέτη παρηγοριά και βοήθεια, ικανοποιώντας πλουσιοπάροχα τις ανάγκες του, έβρισκαν και οι ίδιοι την προστασία των δυνατών, εκτίμηση και κατανόηση· όλοι μαζί φρόντιζαν, λοιπόν, αυτούς τους εκλεκτούς άντρες τους προικισμένους με θαυμαστές δυνάμεις, ως τέκνα του ουρανού, η παρουσία και εύνοια των οποίων διέδιδε μεγάλη ευλογία. Παιδική εμπιστοσύνη έδενε τους ανθρώπους με τις επαγγελίες των δυνατών. Πόσο χαρούμενα μπορούσε ο καθένας να εκτελεί τις επίγειες, καθημερινές δουλειές του, αφού αυτοί οι άγιοι άνδρες τού προσέφεραν σίγουρο μέλλον, του συγχωρούσαν τις αμαρτίες του, απέσβεναν και ξεκαθάριζαν όλα τα σκοτεινά σημεία της ζωής του. Ήταν οι καπετάνιοι στη μεγάλη, άγνωστη θάλασσα υπό την προστασία των οποίων μπορούσε κανείς να περιφρονήσει τις φουρτούνες και με σιγουριά να ελπίζει στην άφιξη και αποβίβαση στην ακτή μιας πραγματικής πατρίδας».

Σ' αυτό το πρόγραμμα θεωρίας της τέχνης και φιλοσοφίας της ιστορίας εντάσσεται η επανανακάλυψη του μεσαίωνα, η επικαιροποίηση του οποίου, ως αντίδοτου στην τότε δυσαρέσκεια απέναντι στους νεοτερισμούς, έχει τη μορφή οπισθοδρομικής ουτοπίας³. Αντιθέτως η πρόμημη γερμανική φιλολογία ως επιστημονικός κλάδος, στο πρόσωπο των αδελφών Γκριμ, του Καρλ Λάχμαν, του Μόριτς Χάουπτ, αποτελεί ορθολογιστική έκφραση αυτής της επιθυμίας. Ενώ αυτή η γερμανική φιλολογία, μέσα στα συμφραζόμενα της ανακάλυψης της ιστορίας της εθνικής γερμανικής λογοτεχνίας και της ιστορίας της γερμανικής γλώσσας, ήταν καταρχάς προσανατολισμένη σε μια θετική έννοια περί λαού, και ενώ σε λογίους όπως ο Γιάκομπ Γκριμ η διασύνδεση φιλολογίας και ιστορίας φαινόταν αυτονόητη, πολιτικό πρόβλημα κατέληξε να γίνει, όταν το ιστορικοφιλοσοφικό μοντέλο οξύνθηκε σκόπιμα προς όφελος της Πρωσίας από τους εθνικοφιλελεύθερους όπως ο Άνταμ Μίλερ και ο φιλόσοφος Γιόχαν Γκότλμπ Φίχτε, ο οποίος μαζί με φοιτητές διέδιδε στο Πεδίο του Άρεως του Βερολίνου την πολεμοχαρή, αντιναπολεόντεια φιλοσοφία του περὶ Υποκειμένου. Κατ' αυτήν, ο γερμανικός λαός διαμόρφωνε τώρα, μετά την ήττα του Ναπολέοντα το 1815 –με τη δραστηριότητα των φοιτητικών συλλόγων και τη γιορτή του 1819 στο φρούριο Βάρτμπουργκ– ως μυθική κατη-

Δυσαρέσκεια κατά της νεοτερικής εποχής μετά το 1800

Ο Τριστάνος στην υπηρεσία της λαϊκής-εθνικής αναγέννησης]

3. Πράγματι είναι ακατανόητη σήμερα η αντίληψη αυτή των ηγετών του ρομαντισμού (Σλέγκελ, Νοβάλις κ.ά.) σχετικά με το ρόλο της Καθολικής Εκκλησίας στα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα, ο οποίος, μολονότι καταπιεστικός και αντιδραστικός, με παράλογη αισιοδοξία μεθερμηγνείται αναδρομικά ως λυτρωτικός και δημιουργός παραδείσου επί γης.

γορία τον ανορθολογικό παράγοντα μιας εθνικής συλλογικής κίνησης, που καταδικώταν από τη Γερμανική Συνομοσπονδία⁴. Πολεμοχαρείς κατηγοριοποιήσεις, όπως “Γαλλία, ο παραδοσιακός εχθρός της Γερμανίας” γεννήθηκαν από αυτήν την αντίληψη και καθόρισαν την πραγματική και ιδεολογική εξέλιξη της Γερμανίας μέχρι τον πρώτο και το δεύτερο ρεβανσιστικό Παγκόσμιο Πόλεμο. Για τη συνέπεια αυτή – μετά τη στρατιωτική νίκη εναντίον της Γαλλίας το 1870/71– συνηγορούν όχι μόνο η ιδέα των ρομαντικών περί γερμανικής “ουσίας” που πηγάζει από το μεσαίωνα, αλλά και η γελοία κρατική προπαγάνδα της ιδρυτικής εποχής του νεότερου γερμανικού κράτους: συνηγορούν ο Ρίχαρντ Βάγκνερ και το Μπάροϊτ, όπως επίσης η εθνικιστική και εθνοκοσοσιαλιστική κατάχρηση του “ηρωικού” παρελθόντος του γερμανικού λαού (η “ροή του γερμανικού πνεύματος” στην αλυσίδα αξιών γύρω στο 1934 ήταν: αρχαίοι Γερμανοί, έπος των Νίμπελούνγκεν, γοτθικός ρυθμός, Μαρτίνος Λούθηρος, γερμανικός ιδεαλισμός, Ρίχαρντ Βάγκνερ, Φρειδερίκος Νίτσε, εθνοκοσοσιαλισμός, Αδόλφος Χίτλερ, όπως δείχνουν βιβλία επαγγελματικής εκπαίδευσης με μεγάλο αριθμό αντιτύπων στη δεκαετία του 30).

Δεν είναι να απορεί κανείς πως σε αυτά τα εθνικιστικά συμφραζόμενα της φιλολογικής έρευνας και ιδεολογικής αξιολόγησης του γερμανικού μεσαίωνα, η δημιουργία μιας πανευρωπαϊκής προοπτικής στη μελέτη του μεσαίωνα έγινε δυνατή μόνο μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Ο Ερνστ Ρόμπερτ Κούρτσιους με το βιβλίο του *Ευρωπαϊκή λογοτεχνία και λατινικός μεσαίωνας* (1948), που άφησε εποχή, πρόβαλε την πανευρωπαϊκή διαδικτύωση της μεσαιωνικής λογοτεχνίας, συχνά σε σκληρή αντιπαράθεση με έναν από τους σημαντικότερους μεσαιωνολόγους της εθνοφιλελεύθερης γερμανικής φιλολογίας του 19^{ου} αι., τον Γκούσταφ Έρισμαν. Η αγγλοσαξονική, η γερμανική, η γαλλική, η ιταλική και η ισπανική λογοτεχνία του μεσαίωνα συνδέονται στενά μεταξύ τους και αλληλοσηπηρεάζονται με εναλλασσόμενο προβάδισμα. Όλες, βέβαια, στηρίζονται στην ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, ενώ είναι ορατή μια επίδραση ισλαμικών-αραβικών ιδεωδών και ποιητικών μορφών στο πλαίσιο των πολιτισμικών ανταγωνισμών με τις άλλες θρησκείες, ιδίως τον ιουδαϊσμό. Δεν υπήρξε ποτέ μια αυτόχθονη γερμανική εξέλιξη, όπως υποστήριζαν οι ρομαντικοί και οι φιλολογικοί και πανεπιστημιακοί υποστηρικτές τους· όλα αυτά υπήρξαν μόνο *επιθυμίες* ιστορικοφιλοσοφικού περιεχομένου. Τη γνώμη αυτή ο Κούρτσιους προσπάθησε να τη μεταφέρει και στη φιλολογική πράξη: «Στον 20^ο αι. αφαιρούσαν συχνά από τις επιστήμες του παρελθόντος το αξιολογικό επίθετο “κλασικός”, αυτές όμως έμειναν πιστές στη διαθήκη των ιδρυτών τους. Αυτή η ολιστική αντίληψη της αρχαιότητας που ενώνει τη φιλολογία με την ιστορία αποτέλεσε ωραίο προνόμιο της γερμανικής έρευνας της αρχαιότητας και απέδωσε πολύτιμους καρπούς. Δυστυχώς δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο και για το μεσαίωνα, η έρευνα του οποίου γεννήθηκε μέσα από το στίγμα του ρομαντισμού και δεν κατόρθωσε ποτέ να

Ερνστ Ρόμπερτ
Κούρτσιους, φιλόλογος
ευρωπαϊκού μεγέθους

4. Συνασπισμός των ανεξάρτητων Γερμανών ηγεμόνων και των ελεύθερων πόλεων. Ιδρύθηκε το 1815 κατά το Συνέδριο της Βιέννης και διαλύθηκε το 1866. Υπήρξε ένα είδος προδρόμου του κατοπινού Πρωσικού-Γερμανικού κράτους που ίδρυσε ο Μπίσμαρκ το 1871.

αποβάλει τα ίχνη της καταγωγής της. Αρχαίοι Γερμανοί ήρωες, ερωτικό τραγούδι και εποχή των ιπποτών, γύρω απ' αυτά έπλεξαν οι ρομαντικοί μοσχολύριστες εικόνες. Η γερμανική εξέγερση του 1813 τις συγχώνεψε με την εθνική θέληση μιας καινούριας νεολαίας. Ερευνητές, μερικοί από τους οποίους υπήρξαν συγχρόνως και ποιητές, έγραψαν τα κείμενα και συνέβαλαν στην εικόνα του γερμανικού παρελθόντος [...] Αλλά μόνο η συνεργασία των διάφορων επιστημών του μεσαίωνα μπορεί να λύσει το πολιτιστικό και ιστορικό πρόβλημα του αυλικού και ιπποτικού ήθους, αν αυτό είναι δυνατόν να λυθεί. Ο μεσαιωνολόγος πρέπει να επιδιώξει να μάθει από τη μεσαιωνική ιστοριογραφία αυτά που έχει να του πει για τα μεσαιωνικά ταξικά ιδεώδη, τις συγκεκριμένες πολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές συνθήκες τους [...] Αυτές οι υποδείξεις αρκούν ίσως για να βεβαιώσουν ότι χρειαζόμαστε μια μεσαιωνολογία πάνω σε πλατύτερη βάση».

Στην επιβαρυνμένη με ιδεολογικές θέσεις και θεωρίες προσέγγιση του μεσαίωνα δε θα επέλθει καμία ριζική τροποποίηση, κι αυτό θα γίνεται περισσότερο αντιληπτό απ' ό,τι για τις εποχές που ακολουθούν. Αλλά το γενικευτικό βλέμμα, το επικεντρωμένο στο συγκρητικό μεσαίωνα της Ευρώπης –αυτό το χωνευτήρι παγανιστικών, αραβοϊσλαμικών, ιουδαϊκών, χριστιανικών, ελληνορθόδοξων ρευμάτων– στο οποίο τόσο επίμονα παραχωρεί το λόγο ο Κούρτσιους, φαίνεται σήμερα περισσότερο από ποτέ υλοποιήσιμο, μάλιστα αυτονόητο, αν και όχι τόσο εύκολα με ένα απλό περιγραφικό μοντέλο: “γερμανική ή καλύτερα γερμανόφωνη ιστορία λογοτεχνίας, ως δυνατότητα υπερεθνικής συμφωνίας”.

Ο μεσαίωνας, μια καθολικευτική θέση

Γερμανική παγανιστική ποίηση, ηρωικό έπος

Οι πρώτες γνωστές κειμενικές μαρτυρίες σε γερμανικό έδαφος διατηρήθηκαν μόνο σε λιγοστά παραδείγματα και κυρίως στην παράδοση μεταγενέστερων εποχών. Αποτελούν δημόδη μνημεία της διαλεκτολογίας και χάρη στη γλωσσολογική ανάλυση μπορεί να αναγνωριστεί ο τόπος της τελικής καταγραφής τους. Αυτά τα πρώτα κείμενα είναι μάρτυρες προχριστιανικής γερμανικής θρησκευτικότητας και η γερμανική φιλολογία τα μεταχειρίστηκε ως γλωσσικά μνημεία. Οι λέξεις, που προφέρονταν εορταστικά ή τραγουδιούνταν, συνόδευαν μαγικές τελετουργίες, με τις οποίες απευθυνόταν παράκληση για προστασία στις θεότητες της φυλής. Πιθανόν να προστέθηκαν στίχοι θυσίας, χρησμοί και μαγικές φόρμουλες, όπως είναι γνωστές κυρίως έξω από τον ευρωπαϊκό πολιτισμικό κύκλο. Σε αυτές τις κειμενικές μαρτυρίες θα πρέπει να συμπεριλάβουμε το συνολικό κύκλο των καθημερινών φροντίδων, των αναγκών και ελπίδων μιας κοινωνίας που ήταν οργανωμένη πολιτικά ως φυλή, οικονομικά ως κοινωνία ανταλλαγής οικιακών και αγροτικών προϊόντων με πολυάριθμες εμπορικές επαφές προς όλες τις κατευθύνσεις.

Από την προχριστιανική τευτονική⁵ αρχαιότητα προέρχονται οι δύο γνω-

Πρώτες κειμενικές μαρτυρίες

Μαγικές φόρμουλες

5. Την έννοια *germanisch*, που είναι ευρύτερη, την αποδίδω με τον όρο “τευτονικός, ή, ό” –ενώ την έννοια *deutsch*, που είναι στενότερη, με τον όρο “γερμανικός, ή, ό”.